

УДК 76

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/76-2-12>

Олексій СОБОЛЕВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0001-8085-4900

викладач кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва

Навчально-наукового інституту мистецтв

Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

(Полтава, Україна) aleksey_poltava@ukr.net

УКРАЇНСЬКИЙ ЕКСЛІБРИС ТА ЙОГО МІСЦЕ В КНИЖКОВІЙ ГРАФІЦІ СВІТОВОГО МИСТЕЦТВА МАЛИХ ГРАФІЧНИХ ФОРМ

У статті розкривається тема історичного зв'язку мистецтва українського екслібрису та європейської книжкової графіки. Описуються умови виникнення та основні етапи розвитку графіки малих форм.

Розглядаються чотири основних види екслібриса: гербовий, вензельний, сюжетний та шрифтовий. Дається короткий опис різних форм книжкового знаку – від простої печатки до невеличкого аркуша паперу з зображенням та шрифтовою інформацією, що вклеєний на внутрішню сторону обкладинки книги.

Розглянуте поняття «екслібрис», що бере своє походження від двох латинських слів «ex libris», та перекладається як «з книг».

У старовинних європейських бібліотеках в свій час був широко поширений мальований вручну, так званий протоекслібрис.

Зазначено, що мистецтво естампної графіки розвивалось відповідно до збільшення кількості книг в приватних бібліотеках, та, одночасно з цим процесом, протоекслібриси були замінені на друкарські форми книжкового знаку.

У статті підкреслюється роль видатних художників-графіків епохи Відродження – А. Дюрера, Г. Гольбейна-молодшого, Л. Кранаха-старшого та інших майстрів XVI ст. в подальшому розвитку мистецтва екслібриса.

У дослідженні звертається увага на послідовну трансформацію вітчизняного книжкового знаку – від простих шрифтових композицій до складних сюжетних образів. Значний вклад в розвиток екслібриса був внесений українськими митцями, які отримали художню освіту у провідних європейських навчальних закладах.

Наголошено, що українська друкована графіка завжди була відображенням соціального та політичного життя країни. Спираючись на давні культурні, національні та мистецькі традиції, митці створювали нову школу мистецтва книжкового знаку в Україні.

Стверджується, що саме під час здобуття незалежності, почався стрімкий розвиток української книжкової графіки. З'являється така потужна організація, як Український екслібрис-клуб. Який, під керівництвом П. Нестеренка, займається організацією вітчизняних та закордонних виставок та популяризацією українського екслібриса на світових мистецьких платформах.

За останні роки українськими художниками-графіками створено чимало робіт, які безумовно є зразками світового мистецтва графіки малих форм.

Ключові слова: Екслібрис, книжковий знак, друкована графіка, гравюра, колекціонери, виставки.

Oleksiy SOBOLEVSKIY,

orcid.org/0000-0001-8085-4900

Lecturer at the Department of Fine and Decorative and Applied Arts

Educational and Scientific Institute of Arts of the Luhansk Taras Shevchenko National University

(Poltava, Ukraine) aleksey_poltava@ukr.net

THE UKRAINIAN EXPLIBRIS AND ITS PLACE IN BOOK GRAPHICS OF THE WORLD ART OF SMALL GRAPHIC FORMS

The article reveals the historical connection between the art of Ukrainian ex-libris and European book graphics. The conditions of emergence and the main stages of the development of graphics of small forms are described.

Four main types of ex-libris are considered: coat of arms, monogram, story and font. A brief description of various forms of a book mark is given – from a simple seal to a small piece of paper with an image and font information pasted on the inside of the book cover.

The word exlibris derives its origin from two Latin words «ex libris», which translates as «from books».

In ancient European libraries, hand-drawn, so-called proto-exlibris was widespread at one time.

Over time, the number of books in private libraries grew, and at the same time, the art of printmaking developed, so protoexlibris were replaced by book mark printing forms.

The article emphasizes the role of outstanding graphic artists of the Renaissance – A. Dürer, H. Holbein Jr., L. Cranach Sr. and other masters of the 16th century. in the further development of bookplate art.

The study draws attention to the successive transformation of the domestic book mark – from simple font compositions to complex plot images. A significant contribution to the development of the bookplate was made by Ukrainian artists who received art education in leading European institutions.

It is emphasized that Ukrainian printed graphics have always been a reflection of the country's social and political life. Based on ancient cultural, national and artistic traditions, artists created a new school of book mark art in Ukraine.

It is claimed that the rapid development of Ukrainian book graphics began precisely at the time of gaining independence. Such a powerful organization as the Ukrainian bookplate club appears, which, under the leadership of P. Nesterenko, is engaged in organizing domestic and foreign exhibitions and popularizing Ukrainian bookplates on world art platforms.

In recent years, Ukrainian graphic artists have created many works that are certainly examples of the world art of small-scale graphics.

Key words: *Ex.Libris, book mark, printed graphics, engraving, collectors, exhibitions.*

Постановка проблеми. Українська книжкова графіка, а саме мистецтво екслібрису, пройшло свій довгий шлях еволюції і займає достойне місце у галузі світового мистецтва малих графічних форм. Міцний поштовх для розвитку вітчизняного екслібрису був отриманий з набуття Україною незалежності у 1991 році. Українські художники-графіки почали брати участь у престижних міжнародних виставках та конкурсах друкованої книжкової графіки.

Маючи високий рівень художньої освіти та спираючись на багатотисялітню культурну спадщину, українські митці досягли значних успіхів у популяризації вітчизняного мистецтва книжкової графіки серед поціновувачів в усьому світі. Участь у колективних міжнародних та персональних виставках, здобуття високих нагород, зацікавленість закордонних замовників та колекціонерів – все це ставить мистецтво українського екслібрису на один рівень з найкращими зразками світового мистецтва сучасної книжкової графіки. Тому вивчення явища виникнення та розвитку українського екслібрису є дуже важливим.

Аналіз досліджень. Розвиток та трансформація українського мистецтва книжкового знаку, на жаль, ще недостатньо досліджене художниками та мистецтвознавцями. Це дуже цікава, але маловивчена тема, яка тільки починає приваблювати вітчизняних науковців. Вивченням та мистецьким аналізом українського книжкового знаку займаються: Ю. Каменецька, Ю. Романенкова, Ю. Белічко, О. Кузьменко, Д. Жижин, В. Співак, О. Лагутенко. Немалий внесок в популяризацію українського мистецтва графіки малих форм належить відомим колекціонерам Я. Бердичевському та С. Бродовичу. Також останнім часом феномен українського екслібрису досліджується бібліотечними та музейними працівниками, до яких відносяться: Ю. Рудакова, Л. Дениско, Л. Іжик, Н. Кот-Копистянська, Н. Кольцова, Л. Купчинська.

Хочеться окремо звернути увагу на дуже серйозну дослідницьку працю очільника Україн-

ського екслібрис-клубу П. Нестеренка «Історія українського екслібриса».

Вагомий внесок в дослідження вітчизняного книжкового знаку також належить меценатам, щорічним конгресам та діяльності екслібрис-клубів.

Мета статті – дослідити історичний розвиток українського книжкового знаку та розкрити вагому роль та місце українського екслібрису в книжковій графіці світового мистецтва малих графічних форм.

Виклад основного матеріалу. Екслібрис – це особистий знак володаря бібліотеки, який засвідчує приналежність окремої книги. На ньому розміщується ім'я та прізвище власника бібліотеки або його ініціали чи назва організації. В екслібрисі використовується певна композиція символів, тексту та графічного зображення, яка прямо вказує на власника цієї книги.

Екслібрис, як книжковий знак, може бути гербовим, вензельним, сюжетним та шрифтовим. Саме зображення може бути асоціативним та не мати конкретного змісту.

Більш поширеною формою екслібриса є невеличкий за розміром аркуш паперу, приклеєний до внутрішньої сторони обкладинки книги. Є й більш простіші форми, які мають вигляд простої печатки. Саме таким чином маркувались книги в публічних бібліотеках та учбових закладах.

Звичай традиція позначати книги власної бібліотеки має дуже глибоке коріння. Вона з'явилась задовго до появи друкованої книги. Ще в Стародавньому Єгипті власники бібліотек рукописних папірусів ставили на них свої особисті позначки.

Сама назва «екслібрис» бере своє походження від двох латинських слів «ex libris», що в перекладі означає «з книг», або «з бібліотеки». Можна зустріти й інші латинські форми запису: «liber», «libri», «bibliotheca», «ex bibliotheca», «collectio», «ex collectione», donum», «ex dono», або їх відповідний напис національними мовами. На початковому етапі своєї еволюції книжковий знак складався тільки з інформативного шрифтового напису і не мав ніяких додаткових зображень.

Часто екслібрис мав ще й охоронне призначення, він був своєрідним «книжковим сторожем». До нашого часу дійшли такі стародавні написи на книгах як: «Цей знак усіх книг моїх – у мене на варті: кожен, хто книгу з ним візьме – попадеться в крадіжці», або польськомовні «Kto tę książkę ukradnie, niech mu ręka odpadnie, A kto ją schowa pod futro, tego obwieszają jutro» («Хто цю книгу вкраде, нехай йому рука відпаде, А хто її заховає під шубу, того завтра повісять»).

Важливою сторінкою в історії книжкового знаку був мальований екслібрис, або протоекслібрис. Цей вид екслібрису був широко поширений в бібліотеках Західної Європи. Тоді бібліотеки складались виключно з рукописних книг і були дуже малочисленими. Разом із вишуканим зображенням писали прізвище власника книги, титул або назву монастиря.

З появою великої кількості книг у власних бібліотеках екслібрис стали робити в найпростішій друкарській техніці. Його вирізали на дерев'яній дошці, з якої потім робили відбиток на аркуші паперу або відтискували особисто на книзі. Самою простою формою книжкового знаку був шрифтовий екслібрис. Сам напис не тільки виконував інформативну функцію, він виконувався з використанням складних видів шрифтів: готичного, курсиву, антикви тощо, та іноді оздоблювався надрукованим рослинним чи геометричним орнаментом.

Особистий вклад у розвиток мистецтва книжкового знаку належить видатним художникам епохи Відродження – Альбрехтові Дюреру, Гансу Гольбейну-молодшому, Лукасу Кранаху-старшому. Саме XVI ст. вважається часом, коли мистецтво екслібрису набуло піку свого розквіту. Кожен з майстрів додав в зображення екслібрису свій неповторний мистецький вклад. Згодом зображення виключно геральдики вже перестає бути домінуючим, вводяться додаткові елементи композиції: символи, алегорії, елементи пейзажу та натюрморту. Саме з часів епохи Відродження книжковий знак стає вишуканою графічною мініатюрою і займає не останнє місце в мистецтві книжкової графіки.

В екслібрисах XVII століття часто зустрічаються пустотливі купідони, іноді зображені під час якоїсь діяльності, що символізує сферу інтересів власника бібліотеки або область знань, яка привертає його увагу. У XIX столітті відбулася значна трансформація екслібрису, бо замість традиційних гербових знаків з'явилися сюжетні образи. Протягом кількох століть мистецтво екслібрису пройшло стильову еволюцію, аналогічну розвитку інших

форм друкованої графіки від декоративного бароко та фантазійного рококо – до стриманої ясності класицизму. Графічна тематика екслібрисів цього періоду поступово розширюється. Поряд з гербами з'являються різноманітні алегорії, які втілені у постатях античних богів чи геральдичних тварин, а також є зображення книжкових шаф чи полиць з рядами книжок. Одним з видів книжкового знаку є так звані сюжетні екслібриси, у яких митці через алегоричні форми зображували захоплення і уподобання власника бібліотеки. В сюжетних екслібрисах мотиви були абсолютно різні. Могла бути комбінація символічних зображень, гарні пейзажні краєвиди або портрет власника чи улюбленого композитора, поета, письменника. Не менш популярними були й вензельні книжкові знаки. Слово вензель походить від польського «węzeł», що означає вузол. Гарно закомпоновані початкові букви імені і прізвища власника оздоблювались орнаментальною рамкою. З часом з'являються нові, більш ускладнені друкарські графічні техніки. При виготовленні книжкового знаку починають використовувати кольоровий друк в дві, три і більше друкарські дошки.

В Україні першими екслібрисами вважають книжкові знаки видатного художника та гравера Яна Зярнка (близько 1575, м. Львів – близько 1630). Він жив та працював на початку XVII ст. в Парижі, тому інформації про нього дуже мало. Ян Зярнка навчався у Кракові та у Львові (в майстерні Юзефа Вольфовича), потім в Італії. Митець жив за межами рідної України, але завжди був тісно пов'язаний з нею через родинні контакти та замовників. Він пишався своїм польським і українським походженням. На своїх книжкових знаках він зображував алегорії, портрети, створював сюжетні та релігійні композиції.

Український книжковий знак завжди був своєрідним явищем національної культури і мав давні мистецькі традиції. Досліджуючи історію українського екслібриса ми можемо простежити за розвитком художніх вподобань різних епох.

Початок XX ст., а саме 1920–1930-ті роки, в Україні проходили дуже інтенсивні зміни в соціальному житті країни. Після багатьох років заброн на розвиток національної культури та мови почалась нова епоха духовного відродження. Велике значення мало й те, що вперше в Україні була створена національна школа вищої художньої освіти. Стали з'являтися нові художні об'єднання. Все це сприяло інтенсивному розвитку мистецтва книжкового знаку в Україні. На нових мистецьких виставках стали експонуватись екслібриси художників-графіків, в яких відображались нові

національні ідеї та традиції в контексті розвитку світового мистецтва графіки малих форм. Такі відомі художники, як М. Жук, В. Кричевський, І. Мозолевський, І. Плещинський, Л. Хижинський активно працювали над створенням нового національного книжкового знаку.

Після періоду сталінського абсолютизму та придушення українського мистецтва, багато художників переїхали у Львів, Варшаву, Париж, Прагу, де і продовжили своє творче життя. До початку 60-х років ХХ ст. книжковий знак був майже відсутній на мистецьких виставках України. У 70-ті роки з'явилося Добровільне товариство любителів книги УРСР, яке стало активно займатись популяризацією та пропагандою екслібриса. Під їхнім керівництвом створюються об'єднання любителів книги та екслібриса у Києві (1963), Херсоні (1964), Харкові (1966), Дніпропетровську (1976), Сумах (1977). Саме з середини 60-тих років українські любителі книжкової графіки налагоджують тісні зв'язки з товариствами екслібрисів країн Європи. У той же час стрімкому розвитку українського національного екслібрису заважав грубий ідеологічний тиск з боку керівних партійних органів. У 1973 році щойно надрукований тираж книги Ю. Ступака «Український екслібрис» було повністю знищено.

На початку 90-х років, з оголошенням незалежності, український екслібрис, як окремий вид міні-естаampu, став активно розвиватися. Саме цей час вважається датою народження нового сучасного українського екслібрису. У мистецькому житті України з'явилося нове об'єднання художників та дослідників міні-естаampu – Український екслібрис-клуб, який з 1994 року очолив відомий мистецтвознавець, художник та колекціонер Петро Нестеренко. Саме під його керівництвом популяризація мистецтва українського екслібриса піднялась на новий міжнародний рівень. Офіційно заснування клубу було визнано на XV Міжнародному конгресі екслібрисистів в італійському Мілані. З того часу українські митці стали членами багатьох європейських об'єднань екслібрисистів та почали отримувати запрошення на великі міжнародні виставки в Сполучених Штатах Америки, Європи та країнах Азії. Завдяки цим виставкам новий книжковий знак часів Незалежної України став відомим серед європейських країн, а потім і в усьому світі.

Екслібрис доби незалежності стрімко розвивається завдяки відсутності ідеологічної цензури. Український клуб екслібрисистів під керівництвом Петра Нестеренка провів більше тридцяти виставок в Україні та за її межами. За кордоном виставки пройшли в Мюнхені (1995, ФРН), Фредеріксхавні (1998, Королівство Данія), Лондоні (1999, Великобританія), у приміщенні Посольства Республіки Болгарії в Києві (2002), Лейпцигу (2003, ФРН),

Празі (2019, ЧР). Шанувальники графіки малих форм в усьому світі змогли ознайомитись з представленими роботами українських графіків, що були надруковані в каталогах і які були представлені на кожному з цих виставок.

Український екслібрис-клуб також організує ряд дуже престижних міжнародних виставок-конкурсів: «Жінка в екслібрисі» (Київ, 1993), «Релігій багато – Бог один» (Київ, 1994). На 10-ту річницю незалежності в Києві була проведена виставка «Міста і культура України в екслібрисі і малій графіці». На 90-річчя пам'яті Лесі Українки та 55-річчя Колодяженського літературно-меморіального музею був організований міжнародний конкурс книжкових знаків «Леся Українка та родина Косачів в екслібрисі» (Колодяжне, 2003).

На початку ХХІ ст. екслібрис втратив свої початкові функції та став окремим видом графічного мистецтва. У цей час стрімко розвиваються графічні друкарські техніки. Замість дерева в гравюрі художники починають використовувати лінолеум та пластик, зростає кількість книжкових знаків виконаних в техніках глибокого друку – офорті та комп'ютерній графіці. Екслібриси стають більш ілюстративними, насиченими великою кількістю деталей. В останній час книжкові знаки є об'єктами колекціонування, ними обмінюються, продають, виставляють на тематичних виставках. Створюються музеї екслібриса, друкуються окремі журнали, присвячені новим книжковим знакам, проводяться міжнародні конференції та знімаються документальні фільми. Серед українських митців з'являються нові імена талановитих графіків: батько та син Пугачевські, майстри офорту львів'яни С. Храпов, С. Іванов, О. Денисенко, Р. Романішин та графік з Северодонецька Б. Романов. Окремо хочеться відзначити творчі досягнення луганського майстра графіки міні-естаampa К. Калиновича, який неодноразово ставав лауреатом найпрестижніших міжнародних виставок та конкурсів.

Останнім часом популярним стає портретне зображення відомих діячів науки та культури, ювілярів та власників екслібрисів. Портретні зображення ми можемо бачити в роботах киянина Г. Сергєєва, який створив багато ювілейних книжкових знаків: пам'яті скульптора Івана Кавалерідзе, оперного співака Василя Сліпака, актора Михайла Водяного, книжковий знак з портретом сучасника-ювіляра харків'янина Олексія Литвинова. Останній влучно описала відома дослідниця мистецтва українського екслібриса Ю. Каменецька – «Портретний образ, втілений у шрифтові та фонові елементи, задля створення експресивного і привабливого образу» (Каменецька, 2019: 42).

Хочеться окремо відзначити художню якість робіт, в тому числі і портретних екслібрисів, одеського художника Д. Беккера (1940–2022), в

активі якого більше тисячі екслібрисів, які виставлялись на різноманітних міжнародних виставках та отримали багато престижних нагород.

Окрема сторінка в створенні сучасного українського екслібриса належить Аркадію та Генадію Пугачевським, батьку та сину. А. Пугачевський був маловідомим на Батьківщині, але його міжнародний авторитет був дуже великим. Він приймав участь у п'ятдесяти масштабних міжнародних виставках та вісімнадцять разів отримував вищі нагороди. Його ім'я добре відомо шанувальникам екслібрису в Європі, США та Японії.

Зазначимо, що за роки незалежності художники звертають увагу на історію України, національну ідентичність, створюють нові парадигми та канони.

Сучасний книжковий знак стає все більш самостійним художнім твором і має високохудожню та історичну цінність. Якісно зроблений екслібрис розглядається як самостійна графічна мініатюра, має свою художню цінність та є предметом колекціонування в багатьох країнах світу. За творчими успіхами українських художників з великим

інтересом спостерігають шанувальники графіки міні-естапу в усьому світі.

Висновки. Значні досягнення українських майстрів графіки малих форм високо оцінені не тільки в нашій країні а й на різноманітних міжнародних виставках та відмічені призами та дипломами. Українські майстри екслібрису увійшли в еліту світового мистецтва та продовжують знайомити міжнародну спільноту з історичною Україною, її видатними діячами та багатими культурними традиціями через книжкові знаки, виконані на найвищому професійному рівні. Багато українських художників є членами престижних творчих об'єднань, беруть участь у конгресах та організують персональні виставки в багатьох країнах. Висока майстерність та професіоналізм сприяють популяризації українського образотворчого мистецтва та поширенню української школи книжкового знаку на всіх зарубіжних арт-платформах. Тема українського екслібрису може мати продовження у більш детальних дослідженнях сучасного періоду його розвитку, а саме періоду незалежності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Каменецька Ю. Мистецтво портрета в сучасному українському екслібрисі. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2019. Вип. 42. С. 90.
2. Кузьменко О. Екслібрис як складова у вивченні книжкової графіки: методичний посібник. Суми, 2011. 100 с.
3. Нестеренко П. Історія українського екслібриса. Київ: Темпора, 2010. 328 с., іл.
4. Український книжковий знак XIX–XX століть. *Каталог колекції Степана Давимуки*: у 3 т./ НАН України ім. В. Стефаника; упоряд. і авт. вступ. част. Л. Купчинська; наук. ред. Л. Сніцарчук. Львів: Априорі, 2017. Т. I. А–Д; Т. II. Е–О; Т. III. П–Я. Додаток. 672 с., іл.
5. Майстри книжкових знаків України. Василь Лопата: Комплект з 11 кольорових екслібрисів / упоряд. і авт. тексту П. В. Нестеренко. Київ: Добровільне товариство любителів книги УРСР, 1989.
6. Нестеренко П. Шевченкіана в екслібрисі: 1917–2017. 205-річчю від дня народження присвячується. Київ: Криниця, КВІЦ, 2019. 304 с.
7. Романенкова Ю. Творчий доробок Аркадія Пугачевського як іміджеформуючий фактор сучасної української друкованої графіки в контексті світового арт-простору. Народознавчі зошити. 2021. № 5. С. 1234–1246.
8. Кольорові гравюри, екслібриси та акварелі: мистецтво Аркадія та Геннадія Пугачевських. Вікіпедія. URL: <https://pugachevsky.com.ua/arkady/browse/bookplate> (дата звернення 27.06.2024)

REFERENCES

1. Kamenetska, Yu. (2019). *Mystetstvo portreta v suchasnomu ukrainskomu ekslibrysi* [The art of portraiture in a modern Ukrainian bookplate]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, 42. 90. [in Ukrainian].
2. Kuzmenko, O. (2011). *Ekslibrys yak skladova u vyvchenni knyzhkovoї hrafiky* [Bookplate as a component in the study of book graphics]. *Metodychnyi posibnyk*, Sumy. 100. [in Ukrainian].
3. Nesterenko, P. (2010). *Istoriia ukrainskoho ekslibrysa* [The history of the Ukrainian bookplate]. Kyiv: Tempora. 328 s., il. [in Ukrainian].
4. *Ukrainskyi knyzhkovyi znak XIX–XX stolit.* (2017). [Ukrainian book mark of the XIX–XX centuries]. *Kataloh kolektsii Stepana Davymuky: u 3 t./ NAN Ukrainy im. V. Stefanyka; uporiad. i avt. vstup. chast. L. Kupchynska; nauk. red. L. Snitsarchuk. Lviv: Apriori, T. I. A–D; T. II. E–O; T. III. P–Ia. Dodatok.* 672 s., il. [in Ukrainian].
5. *Maistry knyzhkovykh znakov Ukrainy.* Vasyl Lopata. (1989). [Masters of book marks of Ukraine. Vasyl Lopata]. *Komplekt z 11 kolorovykh ekslibrysyv / uporiad. i avt. tekstu P. V. Nesterenko.* Kyiv: Dobrovolne tovarystvo lyubyteliv knyhy URSR. [in Ukrainian].
6. Nesterenko, P. (2019). *Shevchenkiana v ekslibrysi: 1917–2017. 205-richchiu vid dnia narodzhennia prysviachuietsia* [Shevchenkian in bookplate: 1917–2017. Dedicated to the 205th anniversary of his birth]. Kyiv: Krynytsia, KVITs. 304. [in Ukrainian].
7. Romanenkova, Yu. (2021). *Tvorchy dorobok Arkadiia Puhachevskoho yak imidzheformuiuchyї faktor suchasnoi ukrainskoi drukovanoi hrafiky v konteksti svitovoho art-prostoru* [Arkady Pugachevsky's creative work as an image-forming factor of modern Ukrainian printed graphics in the context of the world art space]. *Narodoznavchi zoshyty*, 5, 1234–1246. [in Ukrainian].
8. *Kolorovi hraviury, ekslibrysy ta akvareli: mystetstvo Arkadiia ta Hennadiia Puhachevskykh* [Color engravings, bookplates and watercolors: Art of Arkady and Gennady Pugachevsky]. *Vikipediia.* URL: <https://pugachevsky.com.ua/arkady/browse/bookplate> (access date 06/27/2024). [in Ukrainian].